

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Tanrı Hayaletleri Bir Etki Midir?: J. Derrida ve J. D. Caputo'dan Hareketle Bir Değerlendirme

Is “God” a Spectral Effect?: An Evaluation Based on J. Derrida and J. D. Caputo

Sema Cevirici Atilla

Dr., Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri
Dr., Pamukkale University, Faculty of Theology, Philosophy and Religious Sciences
Denizli/Türkiye

scevirci@pau.edu.tr

orcid.org/0000-0002-9442-3375

Geliş Tarihi: 07.09.2024

Kabul Tarihi: 22.12.2024

Yayın Tarihi: 30.12.2024

Date of Submission: 07.09.2024

Date of Acceptance: 22.12.2024

Date of Publication: 30.12.2024

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (yayın ve danışma kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise en az iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Peer-Review: Single anonymized internal (editorial and advisory board members) and at least double anonymized external double-blind peer review

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Benzerlik Taraması: Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Plagiarism Check: It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Funding: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Atf/Cite As: Atilla, Sema Cevirici. “Tanrı Hayaletleri Bir Etki Midir?: J. Derrida ve J. D. Caputo'dan Hareketle Bir Değerlendirme”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 67 (2024): 311-336

DOI: doi.org/10.15370/maruifd.1545239

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Tanrı Hayaletleri Bir Etki Midir?: J. Derrida ve J. D. Caputo'dan Hareketle Bir Değerlendirme

Is “God” a Spectral Effect?: An Evaluation Based on J. Derrida and J. D. Caputo

Öz: Bu çalışma, tanrı kavramını *hayalet metaforu* ekseninde ele alarak Tanrı'nın hayalet bir etki olarak düşünülmesinin hem Tanrı açısından hem de insan açısından nasıl bir imkâna sahip olduğu sorusunu tartışmaktadır. Bunun için Derrida'nın *musallatbilim (hauntology)* kavramına yönelmekte, sonrasında ise Amerikalı düşünür John D. Caputo'nun bu hayalet metaforu ile *kutsal bir hayalet* olarak adlandırdığı tanrı kavramını nasıl yorumladığını tartışmaktadır. Çalışmada öncelikle hayalet metaforuna dair genel bir giriş verilecek, akabinde hayaletlerin neden musallat olduğu ve ne talep ettiği ifade edilecektir. Derrida'nın *hauntoloji* kavramını neden ve nasıl kullandığı, hangi kaygıyla kendi felsefi serüvenine dahil ettiği vurgulanarak tanrı kavramını nasıl alımladığı ele alınacaktır. Buradan hareketle Caputo'nun çalışması olan *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination* incelenecek ve kutsal bir hayalet olarak adlandırdığı Tanrı'yı nasıl ve niçin bu metafor ekseninde ele aldığı değerlendirilecektir. Dikkat çekilmek istenen bir diğer nokta ise Tanrı'nın hayalet metaforu ekseninde ele alınmasının gelişen teknolojilerle ilişkisinin nasıllığı üzerinedir. Derrida “gelecek hayaletlere aittir” ifadesiyle teknolojinin edineceği yer açısından önemli bir tespit bulunmuştur. Bu kapsamda Tanrı ve *hayalet* ile ilişkili olan bu çalışma, Tanrı ve teknoloji ile ilgili konulardan da bağımsız tutulamayacaktır. Caputo gelişen teknolojilerle insan sonrasının konuşulduğu bir zaman diliminde “Tanrı'nın da sonunun gelip gelmediğini” haklı olarak sormaktadır ki bu da çalışmamızın bir diğer önemli noktasıdır. Tanrı'nın *hayalet metaforu* ekseninde ele alınmasının kanaatimizce iki önemli sonucu ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki Tanrı ile ilişkili iken ikincisi insanla ilişkilidir. İlk olarak, tanrı kavramının *hayalet* ile ilişkilendirilmesi, Tanrı mirasına eleştirel bir sorumluluk içerisinde yaklaşım onu geleceğe açma ve *hayaleti* bu kavrama karşı bir adalet ikamesi olarak görebilme imkânına sahiptir. İkincisi ise insana dönüktür ki bu da Tanrı'yı zayıf ve hayaletleri bir çağrı ile ilişkilendirmek suretiyle insanı edime sevk eden, böylelikle kötülük problemi karşısında insanı sorumlu kılan bir yapıya sahiptir. Kuşkusuz tanrı kavramını ele alan çalışmalar olmakla birlikte söz konusu kavramı hayalet metaforu ile ilişkili bir biçimde doğrudan ele alan çalışmalar Türkçe literatürde kısıtlı kalmıştır. Bizim bu çalışmada hedeflediğimiz şey ise Türkçe literatürdeki bu eksikliğe hem dikkat çekmek hem de bu tür çalışmalara öncülük etmek adına bir giriş oluşturmaktır.

Anahtar kelimeler: Tanrı, Hayalet, Musallatbilim, Jacques Derrida, John D. Caputo

Abstract: The study examines the concept of God in terms of the ghost metaphor. For this purpose, the text first explores Derrida's concept of hauntology, and then examines how the American thinker John D. Caputo interprets and evaluates the concept of God, which he refers to as a 'holy ghost' through this ghost metaphor. In this framework, the concept of God is not viewed in terms of the traditional categories of existence and non-existence. Instead, it is seen as transcending these dualistic distinctions, emphasizing an

aspect of God that is devoid of sovereignty—yet ghostly, weak, and capable of inspiring human action. This perspective redefines the problem of evil, shifting it from a divine issue to a human one. The discussion will therefore consider what it means for God to be understood as a spectral effect, both in relation to God and humanity. Although there are undoubtedly studies that explore the concept of God, there are no studies in Turkish literature that directly address this concept in relation to the ghost metaphor. However, there are studies in foreign literature that indirectly address God's ghostly call and its action-oriented aspect. Indeed, Caputo's work *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, which we will examine in this study, is a good example of this. Our aim in this study is to draw attention to this deficiency in Turkish literature and to create an introduction in order to pioneer it.

The study will try to present the subject under a single title and present it in its entirety. While conducting the study in question, first of all, a general introduction will be given to the ghost metaphor, then it will be stated why ghosts haunt, why they return, and what they demand. It will be emphasized why and how Derrida used the concept of hauntology, with what concern he included it in his own philosophical adventure, and how he perceived the concept of God. Starting from this point, Caputo's work *Specters of God: An Anatomy of the Apophatic Imagination* will be examined and, in this context, it will be evaluated how and why he addressed God, whom he called a holy ghost, in the context of this metaphor. Returning to Derrida's thought here and there, the relationship Caputo established between the ghost and God will be detailed by referring to his theory of weak theology. In addition, other studies, especially his other two important works, *The Weakness of God; A Theology of the Event*, and *The Insistence of God; A Theology of Perhaps*, will be referred to. Another point that needs to be emphasized is how the discussion of God in terms of the metaphor of the ghost will relate to developing technologies. As is known, Derrida made an important observation in terms of the place that technology will take with his statement that the future belongs to ghosts. In this context, it is a fact that our minds are now shaped not only by religion, art, and philosophy but also by new technologies. In this context, this study, which is related to God and the ghost, cannot be kept independent of issues related to God and technology. In this respect, Caputo rightfully asks whether God has also come to an end in a period when the post-human period is discussed following developing technologies, which is another important point of our study.

At this point, we believe that considering God as a ghost metaphor has two important consequences. The first of these is related to God, while the second is related to humans. First, associating the concept of God with a ghost has the potential to approach the heritage of God with a critical responsibility, to open it to the future, and to be seen as a substitute for justice against this concept. The second is directed towards humans, which is related to associating God with a weak and ghostly call, thus making humans responsible for the problem of evil, thus impelling humans to act.

Keywords: God, Ghost, Hauntology, Jacques Derrida, John D. Caputo

1. Giriş

Düşünce tarihinde Nietzsche tarafından Tanrı'nın ölümünün ilan edilmesi kuşkusuz önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ancak bundan daha önemli olanı, “ölümünden sonra” Tanrı'nın geri dönüşü meselesidir. Bir hayalet olarak tanrı kavramının düşünceye “musallat olması” ve ölümünün ilanından sonra bile hâlâ bu kavramla ilgileniyor oluşumuz, Tanrı'nın neden “hayalet metaforu” ekseninde ele alınacağını önemli bir işaretidir. Tanrı'yı tam uğurladık derken o, şu ya da bu kılıkta sahneye tekrar geri dönmektedir.¹ Bu da tam olarak Tanrı'nın bize “musallat olması”dır.

Tanrı'nın hayalet bir etki olarak düşünceye musallat olması, İtalyan düşünür Gianni Vattimo'nun (ö. 2023) dinin geri dönüşü kapsamında ifade ettiği gibi, unuttuğumuzu sandığımız bir şeyin yeniden ortaya çıkması, üstü örtülmüş bir izin yeniden güncelleşmesi, bir yaranın yeniden kötüleşmesi, bastırılan bir şeyin yeniden su yüzüne çıkması, bir *überwindung* (aşma, gerçekleşme ve sonra bir yana bırakılma) olduğunu düşündüğümüz şeyin yalnızca bir *verwindung*, yani bir hastalığının silinmez iziyle yeniden hesaplaşması gereken uzun bir iyileşme dönemi olarak kaldığının ortaya çıkmasıdır.² Ancak bastırılan bu şeyin yeniden ortaya çıkışı, izini ve tekrar kendini gösterişi bir yönüyle musallat olma kavramıyla da ifade edilebilir ki Tanrı kavramı da bu yönüyle tam anlamıyla üstesinden gelinen ve geride bırakan (*überwindung*) bir şey olarak değil, sorunlu yönleri itibariyle aşmayı, bükmeyi ve ironik bir biçimde yeniden kabul etmeyi işaret eden (*verwindung*) olarak ele alınma imkânına da sahiptir. Bu yönüyle bir miras olarak tanrı kavramının sorunlu yönlerinin ayıklanıp, seçilmesi, eleştirilmesi, kavramı geleceğe taşımak yönüyle önemli görülmektedir. Nitekim Derrida (ö. 2004) *Marx'ın Hayaletleri*'nde Karl Marx'ın mirasını eleştirip ayıklamak suretiyle,³ Caputo ise tanrı kavramını modası geçmiş bir kavram olarak kenara atmayıp bilakis onu geleceğe açmak suretiyle yeni bir perspektiften düşünmeye çalışır,⁴ ki “hayalet” de bu konuda önemli bir metafor olarak devreye girer.

Tanrı'nın hayalet metaforu ekseninde düşünülmesi önemli bazı imkânları beraberinde getirir. Öncelikle varlık ile yokluk arasında salınan bir metafor olarak hayalet, tanrı kavramının da varlık ile yokluk ayrımlarının ötesinde düşünülmesine imkân veren, onu spesifik bir varlığa indirgenmesine müsaade etmeyen sonucu ile önemlidir. Bu, bir yandan Tanrı'nın varlığı ve yokluğu ile ilgili tartışmaların kıskacına girmeden Tanrı'yı farklı bir zeminde düşünmeye olanak tanıyan bir seçenek gibi görünmekte, bir yönüyle de Tanrı'nın hayaletleri bir etki olarak düşünülmesinin insanı edime sevk eden yönü hasebiyle önemli olmaktadır. Derrida'nın metafiziksel düşünceye yaptığı yapısökümünden tanrı kavramının da nasibini aldığı söylememiz mümkündür. Zira ontoteolojinin tanrısı bir öz ve mevcudiyet temelinde

1 Terry Eagleton, *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, 159.

2 Gianni Vattimo, “İzin İzi”, *Din*, 77.

3 Jacques Derrida, *Marx'ın Hayaletleri*, 141.

4 John D. Caputo, *Hermeneutics; Facts and Interpretation in the Age of Information*, 319-320.

düşünülürken, Derrida Tanrı'yı varlık ve yokluk ekseninde düşünmeyip farklı bir zeminde ele alır. Tanrı kavramı ne gerçek bir varlık ne de gerçek dışı bir yanlısamadır; ne tamamen mevcuttur ne sadece mevcut değildir. Tanrı kavramı bu düalist ayrımların ötesinde düşünülmesi gereken kutsal bir "hayalet"tir. Geleceğe açıklığın, öngörülemez olanın gelişi ve imkânsızın ihtimali ile ilgilidir.⁵ Caputo da, Derrida'nın bu düşüncesini detaylandırmak suretiyle tanrı kavramını *hayaletleri bir çağrı ve hayaletleri bir etki* olarak düşünmektedir. Buna göre Tanrı hayaletleri, zayıf bir çağrı olarak bizden taleplerde bulunur ve bu taleplere karşılık vermek insanın sorumluluğu olarak görülür. Örneğin hayaletleri bir çağrı olarak Tanrı adaleti ikame etme, haksızlıklara karşı durma, komşuya iyi davranma gibi taleplerde bulunur ve çağrı yapar. Ancak hayaletleri bir çağrının sahibi olarak düşünülen Tanrı'nın kendisi, zayıflığı nedeniyle yani bunu yerine getirecek bir gücü ve egemenliği olmadığı için bu çağrıya yanıt verme sorumluluğunu insana tevdi eder. İnsan bu hayaletleri çağrısına ne kadar cevap verirse hayaletleri ete kemiğe büründürmesi de o kadar mümkün olacaktır. Böylesi bir kavrayış ise, Tanrı'yı varlığa getirecek şeyin bu çağrıya verilecek cevapta olduğunu ön plana çıkarır. Derrida'nın, "Din yanıtı"⁶ ifadesi de bu noktada önemlidir. Zira din olgusu insanın edimlerinde açığa çıkan ve Tanrı'nın hayaletleri çağrısına verilen yanıt ölçüsünde söz konusu olabilecek bir şeydir. Zaten çağrıya cevap verme (response) ve sorumluluk (responsibility) kavramlarının da bu yönüyle kökensel bir kader birlikteliği yaptığı görülebilir.

Terry Eagleton, toplumlar dinden vazgeçtiklerinde değil, dinin taleplerini dikkate almamalarında sekülerleştiği tespitinde bulunur.⁷ Bu da bir anlamda dinin edimsel boyutunun, dinin varlığı ve geleceği için ne kadar ehemmiyetli olduğunu göstermektedir. Bu açıdan Tanrı'nın hayaletleri bir çağrı olarak ele alınması ve insanın edime dönük bu çağrıya cevap vermesi hem Tanrı hem de din olgusunun hayatta kalmasını ve geleceğe açılmasını sağlayacaktır. Tanrı'nın "gerçek ölümü", Caputo'nun da ifade ettiği üzere, Tanrı'nın çağrısına cevap vermediğimizde olacaktır.⁸ Caputo'nun bu hayaletleri tanrısı, çağrısına yanıt verdiğimiz ölçüde ete kemiğe bürünecek, bedenlenecek bir hayalettir. Yani Tanrı'nın zayıflığına, insanın (eyleme) gücü karşılık vermektedir⁹ ve Tanrı bizi mümkün kıldığı gibi biz de Tanrı'yı mümkün kılmaktayızdır.¹⁰

Öte yandan tanrı kavramı sorumlu olduğumuz bir mirastır. Derrida, "Miras sadece devralınacak bir şey değil aynı zamanda önümüzde duran bir görev, bir borçtur" der.¹¹ Mirasa yönelik bu görev ise devraldığımız mirasa eleştirel bir sorumluluk ekseninde yaklaşmak suretiyle onu sorunlu yönleriyle ele alıp geleceğe açılan boyutuyla ön plana çıkarmaktadır. Miras

5 Jacques Derrida, "Epoché and Faith: An Interview with Jacques Derrida", 46.

6 Jacques Derrida, "Faith and Knowledge; The Two Sources of "Religion" at the Limits of Reason Alone", 64-65.

7 Eagleton, *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, 15.

8 John D. Caputo, *In Search of Radical Theology; Expositions, Explorations, Exhortations*, 71.

9 Richard Kearney, *Anatheism; Returning to God After God*, 69.

10 Richard Kearney, "Enabling God", 39-40.

11 Derrida, *Marx'ın Hayaletleri*, 141.

sadece aktarılan bir şey değil aynı zamanda önümüzde duran bir görev ve borç ise, o halde tanrı kavramının bir miras olarak ele alınması aynı zamanda bunu bir borç ve sorumluluk olarak görüp geleceğe nasıl taşınabileceğinin de imkânını sunmaktadır. Nitekim tanrı kavramının miadını doldurduğunu varsaymak mutlak iyi bir şey değildir. Zira o öldüyse her şey mübah değil, bilakis hiçbir şeye izin yoktur; çünkü izin verecek kimse kalmamıştır. Oysa Tanrı eylemlerimizdeki gevşeklik için veya sorumluluktan kaçınma noktasında hafifletici bir sebep olarak görülürken, ölümünden sonra artık sorumluluğu sırtlanacak kendimizden başka kimsemiz kalmamıştır. O halde “Tanrı’nın” ölümü sonrasında Eagleton’un dediği gibi kaygı insanlığı sımsıkı kavramaktadır.¹² Belki de tam da bu yüzden tanrı inancı, sorunlu yönleri sebebiyle bir kenara atılacak ve aşılabilecek bir kavram olarak değil, bilakis mümkün kıldığı şeyler yoluyla yeniden ele alınıp muhafaza edilmesi gereken bir olgu olarak önümüzde durmaktadır.

Tanrı kavramının hayalet metaforu ekseninde düşünülmesinin bir diğer dikkat çekici yönü ise tanrı ve insan kavramlarının birbiriyle yakın ilişkisinden dolayı insan sonrası durumda tanrı kavramını yeniden nasıl ele almamız gerektiğine dair bir perspektif sunmasıdır. Caputo, post-insan hayaletinin felsefenin olduğu gibi teolojinin de hayaleti olduğunu söyler. Başka bir ifadeyle, eğer insan Tanrı’nın hayaletisi çağrısına yanıt vererek onu gerçek kılacaksa, o halde insan sonrası bir durumda Tanrı’nın varlığı da riske girme tehlikesiyle karşı karşıya mı kalacaktır? İnsan sonrası çağda bu çağrı yanıtsız kalınca hayalet yok olacak, olay bitecek, çağrı sonlanacak mı? Bu yaklaşım açısından, Tanrı’nın varlığı insanın varlığına bağlı ise, insanın olmadığı bir durumda tanrı kavramından bahsetmek de mümkün olmayacaktır. Zira Tanrı’nın hayaletisi bir çağrı olarak düşünülmesi ve bu çağrıya yanıt verecek olanın insan olması durumunda, insan sonrası çağ ile Tanrı’nın da yok oluşunu izleyeceğiz demektir. Buna göre, insan Tanrı’nın bir imgesi ise eğer, o halde ancak kendisi yeryüzünden yok olursa tanrı kavramı da ortadan kalkabilir. Bu bir anlamda insanın sonu ile Tanrı’nın sonunun eş zamanlı olduğu düşüncesine sevk edecektir; “Tanrı öldüyse bir zamanlar onun yerine geçmeyi düşleyen insanın da bir ayağı çukurda demektir. Yok olacak pek fazla bir şey kalmamıştır.”¹³

Kuşkusuz tanrı kavramının tarihi insan kavramının tarihiyle paralel bir seyir arz eder. Her ne kadar inananlar açısından tanrı ezeli ve ebedi bir varlık olarak düşünülse de bir bilgi nesnesi olarak, tanrı kavramının insanın tarihiyle birlikte düşünülebileceğini söyleyebiliriz. Görünen o ki, tanrı kavramı uzun bir süre kendisiyle meşgul olacağımız ve adeta bize “musallat olan” bir kavram olarak devam edecektir. Nietzsche tarafından Tanrı’nın ölümünün ilan edilmesi de bu “musallat olma” durumundan insanları kurtaramamıştır. Nitekim “Tanrı’nın ölümünden sonra” bile insanların hâlâ onunla ilgileniyor oluşu, Tanrı kavramının insanın düşüncesine *musallat olmasına* güzel bir örnek teşkil eder. Bununla birlikte Tanrı ile

12 Eagleton, *Tanrı’nın Ölümü ve Kültür*, 205.

13 Eagleton, *Tanrı’nın Ölümü ve Kültür*, 198 ve 245.

hayalet metaforu arasında kurulan bir ilgiden hareket edecek olan bu çalışma ise, Tanrı'nın düşünceye *musallat olan* bir kavram olmasının yanı sıra, "ölümünün ilanından sonra" onun *hayaletinin* nasıl ve ne şekilde okunacağını izini sürmek ve bu izin imkânlarını sorgulamayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda Tanrı'nın hayaletleri bir etki olarak konulduğu bu başlık, Tanrı'nın varlığı ve yokluğu üzerine olan tartışma ve argümanların kutupsal karşıtlığı ekseninde düşünüldüğünde olumsuz bir sonucu ima eder gibidir. Oysa bu çalışmanın konusu tam aksi bir sonuçla kapanabilir. Zira Tanrı'nın hayaletleri bir etki olması bilişsel bir yanılsama ekseninde değil, bilakis dinin edimsel dönük yüzü itibarıyla tanrı kavrayışına bir değer yüklemekte ancak bu değerlerin kazanım çabalarını ise insanın sorumluluk alma kabiliyetine bağlamaktadır. Bu yönüyle çalışmanın başlığı yanıltıcı etkisini metnin içerisine nüfuz edildikçe kaybedecektir.

Bu kapsamda çalışmanın temel meselesi Tanrı'nın *hayaletleri bir etki* olarak düşünülmesidir. Bunun için Jacques Derrida'nın *hauntoloji* (musallatbilim) kavramı ve buradan hareketle Tanrı'yı hayalet metaforuyla ele alan John D. Caputo temel hareket noktamız olacaktır. Çalışmamız öncelikle hayalet metaforuna dair genel bir giriş sunacak akabinde Derrida ile öne çıkan hayalet metaforu ekseninde tartışma yürütülecektir. Akabinde Derrida'nın düşüncesini din açısından yeni bir okumaya tâbi tutan John D. Caputo'nun *Specters of God* adlı eserinde dile getirdiği, Tanrı'nın hayaletleri bir etki olarak ifade edilmesinin nasıl bir amaca matuf olduğu düşüncesi, modern düşünceden yok sayılan tanrı kavramının geri dönüşü ve bu kavramı yeniden geleceğe açmanın imkânı üzerinde duracaktır.

Kuşkusuz tanrı kavramı pek çok çalışmanın konusu olmuş olmaya da devam etmektedir. Bununla birlikte tanrı kavramını *hayalet metaforu* ekseninde ele alan çalışmalar ise az sayıdadır. Bu çalışmada konu edinilen yönüyle tanrı kavramının ele alındığı bir çalışma ile Türkçe literatürde karşılaşmamıştır. Bir diğer önemli nokta ise tanrı kavramını zayıflık, hayaletsilik, olasılık gibi kavramlar ekseninde yeniden ele alan, bu bağlamda mutlak güç ve egemenlik ile özdeşleştirilen tanrı kavramını egemenliği olmayan, koşulsuz bir buyruk olarak değerlendiren ve buradan hareketle dinin edimsel boyutuna vurgu yapan çalışmaların az olmasıdır. Örneklendirecek olursak kötülük problemi ile Tanrı'nın mutlak iyi ve egemen oluşu ekseninde pek çok çalışma yapılmaktadır. Ancak kötülük meselesini tanrısal olmaktan çıkarıp insani bir mesele haline getiren "Tanrı'nın zayıflığı, hayaletleri bir çağrı oluşu ekseninde düşünülmesi" yaklaşımı ve böylece kötülük ile egemenlik arasında kurulan karşıtlığın farklı bir zemine taşınarak çözülmesi, dikkate alınması gereken bir noktadır ve bu konuda Türkçe literatür oldukça kısıtlıdır. Bu kapsamda gerek Derrida'nın tanrı kavrayışına dair alımlamalar gerekse John D. Caputo, Gianni Vattimo, Richard Kearney gibi son dönem post-metafizik düşünce içerisinde sayacağımız isimlerin bu meselelere yaklaşımı hakkındaki çalışmaların az olması çalışmanın konusunu önemli kılmaktadır. Tanrı kavramının hayaletleri etki olarak düşünülmesi, Tanrı'nın bir olasılık ekseninde düşünülerek insanın kutsala geri dönüşünün imkânlarını arayan *anateizm* önerisi ve zayıf düşünceden hareketle Hristiyanlığın zayıflayarak sekülerleşme kavramı çerçevesinde yeni bir okumaya tâbi tutulması tanrı

kavrayışına dair yeni bir perspektif sunmaktadır. Bu çalışma da Tanrı kavramının argümanlar ekseninde bir kanıtı veya reddi olmaksızın meseleye farklı bir noktadan yaklaşmasıyla temayüz etmektedir. Buna ek olarak hayaletler ile teknoloji arasında Derrida tarafından kurulan bağlantının Caputo tarafından daha detaylandırılarak, teknolojinin bugün geldiği nokta itibarıyla felsefe ve teolojinin karşı karşıya kaldığı en önemli hayalet olmasının ne anlama geldiği tartışılacak ve meseleyi sadece teolojik düzlemde değil, teknoloji ile olan irtibatı ekseninde yeniden düşünmenin neden gerekli olduğu ele alınacaktır. Çalışma bu yönüyle teoloji, felsefe ve teknoloji gibi zaman zaman birbirinden ayrı düşünülen fakat aslında kökensel olarak aynı zeminde yer alan disiplinlerin ortak bir zeminde nasıl buluştuklarını göstermesi açısından da önem arz edecektir.¹⁴ Ayrıca post-insan kavrayışının öne çıktığı bir zaman diliminde Caputo, insanın sonu ile tanrı düşüncesinin sonu arasında da önemli bir bağlantı kurmaktadır. Nitekim Tanrı'nın hayaletsi çağrısının sürmesi ile insanın bu hayaletsi çağrıya yanıt verışı arasında kurulan bağ göz önüne alındığında, insanın olmadığı bir durumda tanrı kavramından bahsedip bahsedemeyeceğimiz de önemli bir soru olarak ortaya çıkmaktadır. İnsan sonrası (post-insan) kavramı, sadece insan için değil aynı zamanda tanrı kavramı için de önemli bir risk taşımaktadır. Bu nedenle *post-insan* ile *post-teizmin* birbirine sunacakları çok şey vardır. Nitekim dinlerin ve tanrıların düşünce sahnesinden çıkarılmasının ardından geri dönüş meselesini konuşmak istiyorsak öncelikle bunların geri dönüşünün nasıl bir değişikliklerle gerçekleştiğini ve bu geri dönüşün salt bir geri dönüş olmayıp farklılaşmak suretiyle ortaya çıktığını da görmek zorundayız. Bu kapsamda egemen bir tanrı tasavvurunun zayıf bir güce dönüşerek kendisine postmodern dünyada yer bulabildiği görülmektedir. Yine son dönemde teknolojinin önemli bir ivme ve ilgi kazanmasının tanrı tasavvurlarımızı nasıl değiştirdiğinin izini sürmek (Caputo'nun ifadesiyle, "Büyük öteki olarak Tanrı büyük veri haline gelmiştir [the big other is the big data]"¹⁵) ve bu kapsamda tanrı kavramının hayalet metaforu ile ilişkili bir biçimde ele almak, bu çalışmayı güncel tartışmalara bağlaması açısından önemli kalmaktadır. Bu yönüyle hayaletler hem düşünülemez olan hem de kesinlikle üzerine düşünmeye değer tek şeydir ve Caputo'nun deyiimiyle hayalet metaforu, tanrı kavramı üzerine düşünmenin belki de en iyi yoludur.¹⁶

2. Hayalet Metaforu Ekseninde Tanrı Kavramını Yeniden Düşünmek

a. Kutsal Bir Hayalet Olarak Tanrı

Hayalet kavramı ne tam olarak ölü ne de tamamen canlı, ne şimdide ne de geçmişte olan varlıklara gönderme yapar. Adeta bu iki alanın sınırı olarak eşikteki varlıkları ifade eder. Hayaletler algılanabilir gerçekliği maddi ya da aşkın temellerinden yoksun bırakırlar ve bizi, her

14 Konuyla ilgili olarak önemli bir çalışma için bk. Gray Kochhar-Lindgren, *TechnoLogics; Ghosts, the Incalculable and the Suspension of Animation*, 2-4.

15 Caputo, *Hermeneutics; Facts and Interpretation in the Age of Information*, 269.

16 John D. Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 1-2.

şeyin sadece görüldüğü gibi olduğu ve hiçbir şeyin tam olarak görüldüğü gibi olmadığı bir görünüşler dünyasına iterler. Bize, dışımızda gerçekte orada olmayan yaratıklar olduğunu düşündüren görüntülere *hayalet* adını veririz. Hayaletlere olan inanç geçmişe itilmesi gereken zamandan sonra da hayatta kalan veya geri dönen bir şeydir; inandığımızı düşündüğümüz şeyle yine de inanmaya devam ettiğimiz şey arasındaki uçurumu açığa çıkaran, inanç içindeki bir tür aşırılıktır.¹⁷

Peki ölümler neden (hayalet olarak) geri döner? Çünkü cenazelerinde bir şeyler ters gitmiştir. Ödenmemiş bazı sembolik borçların tahsildarları olarak geri dönmektedir. Hayaletler cenaze törenleri, anma ve yas ritüelleri gerektiği gibi tamamlanmadığı için düzeltilmesi gereken bir yanlışı, bir adaletsizliği ifşa etmek için gelirler. Dolayısıyla hayaletin ortaya çıkışı düzende bir bozulmanın işaretidir. Bu anlamda hayalet mesajını ilettiğinde veya görevini yerine getirdiğinde, yaşayanlar arasındaki yerinden vazgeçilebilir ve geri dönmek üzere gider. O halde hayalet, ahlaki ve epistemolojik düzenin tekrar eski haline döndürülebilmesi için gerçekliğin dokusundaki geçici bir kesintiye ifade eder. Bu yönüyle hayaletlerle ilgili olan nokta onların varlıklarından ziyade şimdiye olan müdahaleleridir.¹⁸

Hayaletler ödenmemiş bir borcu talep etmek için geri döndüğünde, yaşayanların tepkisi bir anlamda kızgınlık olarak tezahür eder. Colin Davis'in ifadesiyle, "Merhuma iki kat kızgınız; bizi (ölerek) nasıl yalnız bırakabildiler, (öldükleri halde) neden bizi yalnız bırakmıyorlar?"¹⁹ Bu ifadeyi revize edip tanrı kavramına uygulayarak şöyle diyebiliriz: "Tanrı'ya iki kat kızgınız birincisi neden bizi ölümlerle yalnız bıraktığı için, ikincisi ise bizi hâlâ neden yalnız bırakmadığı ve bize *musallat olduğu* için." Bu *musallat olma* durumunu ise Derridacı yapısökümden hareketle ele alabiliriz. İfade edildiği üzere yapısöküm ölümlerle bir konuşma arzusu ise²⁰ ve bu bağlamda yapısöküm *Tanrı'nın ölümünün* hermenötüğü ise²¹ o halde *Tanrı'nın ölümü* ve onun bir *hayalet* olarak bize *musallat olmasını* nasıl anlayacağız? Bunun için öncelikle Derrida'nın *hayalet* kavramına dönmek gerekecektir.

Derrida ontoloji benzeyen ama aynı zamanda ondan ciddi oranda farklılaşan bir kavram olarak *hauntoloji* (musallatbilim) kavramını gündeme getirerek bunu yapısökümün merkezine yerleştirir. O, varlığın ve mevcudiyetin önceliğini, ne var olan ne de olmayan, ne ölümler ne de diri olan hayalet figürüyle değiştirmiş ve önemli bir ilginin odağı haline gelmiştir. Derrida, ne zaman bir şeyden bahsetmeye başlasa "Eğer varsa" ("If there is such a thing") ifadesini kullanır ki bu bir anlamda hayaletsizliği işaret eder.²² Hayaletler bu yönüyle mevcudiyete meydan okumak suretiyle yapısökümün merkezinde yer alır. Dualist mantığı yapısöküme uğratan hayaletler mevcudiyet ve yokluk, beden ve ruh, geçmiş ve şimdiki zaman, yaşam ve ölüm gibi ikili

17 Colin Davis, *Haunted Subjects; Deconstruction, Psychoanalysis and the Return of the Dead*, 4-6 ve 45-46.

18 Davis, *Haunted Subjects; Deconstruction, Psychoanalysis and the Return of the Dead*, 1-3 ve 66.

19 Davis, *Haunted Subjects; Deconstruction, Psychoanalysis and the Return of the Dead*, 3

20 Davis, *Haunted Subjects; Deconstruction, Psychoanalysis and the Return of the Dead*, 75.

21 John D. Caputo, "Spectral Hermeneutics on the Weakness of God and the Theology of the Event", 67.

22 Caputo, *In Search of Radical Theology; Expositions, Explorations, Exhortations*, 47.

karşıtlıklara meydan okurlar. Hayalet, geri dönen şey, iz, yineleme ve mevcudiyetin ertelenmesi gibi tanıdık Derridacı kavramların harekete geçirilmesini temsil eder.²³ Derridacı perspektiften bakıldığında anlamın kesin olarak sabitlenememesi ve kavramsal sınırların güvenliğini tehlikeye atan saçılma ve yayılma (dissemination) anlarında hayaletlerin ortaya çıktığını, bir iz bırakmak suretiyle mevcudiyete meydan okuduklarını söylememiz mümkündür.²⁴

Bu bağlamda tanrı kavramına dönecek olursak, Derrida'ya göre tanrı kavramı ne gerçek bir varlık ne de gerçek dışı bir yanılsamadır, ne tamamen mevcuttur ne sadece mevcut değildir, ne *apriori* ne de *aposterioridir*. Tanrı kavramı bu düalist ayrımların ötesinde düşünülmesi gereken adeta eşikteki bir kavram olarak, hayaletimsi bir figür ve kutsal bir hayalettir. Umut ve korkularımızın, hayallerimizin ve kabuslarımızın kaynağı olan, geldiğini göremediğimiz, öngörülemez olanın gelişi ile ilgilidir ve bir geleceğin hayalet figürüdür.²⁵ Bu kapsamda Derrida spesifik bir tanrının varlığını gündemine almadığını ve metafizik anlamda bir mevcudiyet olarak var olmayan bir tanrıya inandığını ifade eder. Derrida ateist olarak kabul edilmesine rağmen²⁶ Tanrı'nın adını reddetmez. Dolayısıyla Derrida'yı ne bir inanan ne de inanmayan biri olarak konumlandırabiliriz. Zira kendisine göre bu alınacak bir pozisyon olmayıp bir umut meselesidir²⁷ ki bu da onun gelecek kavramına duyduğu tutku ile ilişkilidir.²⁸ Tanrı'nın adı, bir yerlerdeki spesifik bir varlığın adı değil, imkânsızın ihtimalinin adıdır. Yani Tanrı'nın adı, bu adı dile getirirken hayalini kurduğumuz imkânsız şeylerin ihtimalinde olan bir tanrıdır.²⁹ Nitekim kendisi imkânsız ile tanrı arasında şeffaf bir çevrilebilirlik olmadığını ifade ederek "Çevrilebilirliğe güvenebilseydim artık tanrı olmazdı. Tanrı geldiğinde-Mesih geldiğinde göreceğiz ancak bunu öngöremem ve programlayamam" der.³⁰ Burada Derrida'nın amacı imkânsızın olasılığın-

23 Peter Buse and Andrew Statt "Introduction: A Future for Haunting", 10-11.

24 Derrida sanal dünyanın ve teleteknolojilerin burada olmayı görüngüleştirme ve bu kapsamda uzamı, zamanı, bakışı ve yaşamı sorunlaştırmak suretiyle hayalet fikrini pekiştiren araçlar olduğunu söyler. Derrida'nın bizzat oynadığı 1982 yapımı Fransız filmi *Hayalet Dansı*'ndan bir sahnede, bir oyuncu Derrida'ya hayaletlere inanıp inanmadığını sorar. Bu filmdeki *görünüşünün* onu bir hayalete, öldükten çok sonra bile onu *görebileceğimiz* ve *duyabileceğimiz* bir hayalete dönüştürdüğünü söyler. "Geleceğin hayaletlere ait olduğunu düşünüyorum" der Derrida, "teknoloji görünüşlerin [fantômes] gücünü büyük ölçüde artırıyor." (Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 1.) Zira teknoloji varlığın kendine özgü buradalığını yok etmek suretiyle onu soyutlaştırmaktadır. Bu yönüyle hayaletler teknolojiye de musallat olmaktadır. Özellikle fotoğraf ve sinema söz konusu olduğunda onları hayaletsi yapan da budur, zira kişinin yokluğunda bile görüntüsünün tekrar görülebilir olmasını sağlar ve tasallut başlar. Derrida bu açıdan sinemanın bir hayalet sanatı olduğunu ve hayaletlerin savaş alanı olduğunu söyler. Zira sinema hayaletlerin geri dönmesine izin veren bir sanattır. Bu açıdan Derrida geleceğin hayaletlere ait olduğunu ve modern teknolojinin özellikle sinematografi ve telekomünikasyon'un hayaletlerin gücünü ve bize musallat olma becerilerini arttırdığını vurgular. ('The Science Of Ghosts' - Derrida In 'Ghost Dance' <https://www.youtube.com/watch?v=0nmu3uwqzBI&t=71s>)

25 John D. Caputo, Phenomenology, "Theology, Theopoetics: Dare to Think, Dare to Hope, Dare to Pray" <https://dsc.du.edu/phenomenology-symposium/34/>

26 Derrida, "Epoché and Faith", 28-30.

27 Derrida, "Epoché and Faith" 46-47.

28 John D. Caputo, "Derrida and the Trace of Religions, 472-474.

29 John D. Caputo, *Hakikat; Postmodern Çağda Bilgelik Arayışı*, 74-75.

30 Jacques Derrida, "The Becoming Possible of the Impossible: An Interview with Jacques Derrida", 28.

dan bahsederken bunun Tanrı ile özdeşleştirilmemesi gerektiğidir.³¹ Zira böylesi bir varlık imkânsız mümkün kılan olarak düşünüldüğü takdirde, geleceği kapatarak bizim sorumluluğumuzu yok etme riskine sahiptir. Oysa geleceğin öngörülemezliği ve bu açıdan şans ve riskin olduğu indirgenemez bir belirsizlik söz konusudur. Geleceğe ve onun açık uçlu oluşuna olan bu inanç bizi tehdit de edebilir aynı zamanda bir sürprizi de getirebilir ancak bu iki olasılıktan birini dışladığımız takdirde hiçbir şey olmayacak ve edimin önü kapatılmış olacaktır.³² Derrida geleceğin bu belirsizliği kapsamında Tanrı'nın adını da spesifik bir varlığın adı olarak değil, içinde vaat ve tehditin aynı anda bulunduğu bir olayın, geleceğin, imkânsızın ihtimalinin adı olarak düşünür. Tanrı'nın adı bu kapsamda, onun gelecek, *à-venir* ile ifade ettiği bir yöne sahiptir. Bu isim yalnızca mevcut gerçekliğiyle değil geleceğe açıklığı ile düşünülmelidir.

Derrida'nın tanrı kavrayışındaki bir diğer önemli nokta ise egemenlik ile koşulsuz olan arasında ayırım yapmasıdır. Onun koşulsuz olarak adlandırdığı adalet, konukseverlik, başışlama, armağan, gibi kavramlar eğer korunmak ve geleceğe açık tutulmak isteniyorsa egemenlik ile koşulsuzluğu birbirinden ayırmak gerekir.³³ Zira bu kavramlar geleceğe olan açıklıkları nedeniyle bir yandan da zayıf bir çağrı veya talep olarak vardılar, ancak gücü ve egemenliği olmayan çağrılardır. Fakat onların güçleri koşulsuz olmasındadır. Derrida tıpkı bunun gibi Tanrı ile mutlak gücü de ayırt etmemiz gerektiğini söyler. Böylelikle Tanrı'nın çağrısı da kendisini gerçekleştirecek gücü ve egemenliği olmayan ancak gücü koşulsuzluğunda olan bir çağrıdır. Derrida'nın koşulsuz olanı *zayıf güç* olarak tanımlaması da bu minvaldedir.³⁴ Egemenliği olmayan bu *koşulsuz*, ne Varlık'tır ne de hiçliktir ne sonludur ne de sonsuzdur. Varolmaz; (çağrısında) ısrar eder.³⁵ Dolayısıyla Derrida açısından bir ruh-tin olarak düşünülen Tanrı, varlığın ontolojik bir temeli olmayıp hayaletsel olarak bir "olay"a indirgenen, bir çağrı olarak düşünülür.³⁶ Bu, bir hayaletle dönüşen mutlak ruhun serüvenidir. Zaten ruh da Derrida'nın deyimiyle hayaletle ilgilidir.³⁷ Koşulsuz olan bir Geist-ruh veya bir tin değil bir hayalettir.³⁸ Yani bir ontoloji yerine bir hayalet teması öne çıkmaktadır. Mutlak Ruh yerine bir hayalet; Varlık yerine bir hayalet. Derrida Heidegger'e bir gönderme yaparak *es gibt*'in (Varlık) *es spukt* (hayalet) haline geldiğini söyler.³⁹

Tanrı'nın egemenliği olmayan ancak koşulsuz, spesifik bir varlık olarak düşünülmeyecek hayaletleri bir çağrı ya da imkânsızın ihtimali olarak görüldüğü bu durumda sorulması gereken şey ise Tanrı'nın hayalet metaforu ekseninde düşünüldüğünde sonucun ne olacağıdır.

31 Derrida, "Epoché and Faith", 46.

32 Martin Hägglund, "Derrida's Radical Atheism", 168.

33 Derrida, "Epoché and Faith", 42.

34 John D. Caputo, *The Folly of God; A Theology of the Unconditional*, 54-55.

35 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 36-37.

36 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 12-13.

37 Derrida, *Marx'ın Hayaletleri*, 23.

38 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 36-37.

39 Caputo, *Hermeneutics; Facts and Interpretation in the Age of Information*, 300-301.

Farklı bir ifadeyle varlık olarak düşünülen Tanrı ile hayalet olarak düşünülen Tanrı'nın önemi ve sonucu nedir? En önemlisi ise hayalete dönüşen bir Tanrı'ya karşı sorumluluğumuz nedir? Bunun için öncelikle Derrida'nın *Marx'ın Hayaletleri*'nde miras, sorumluluk ve hayalet kavramları arasında kurduğu ilişkiye dönmemiz gerekecektir.

Hayaletler bir yandan geçmiş bir borç olarak alır, geleceğe yönelik bir adalet talebiyle şimdiyi rahatsız eder. Bu yönüyle geçmişin mirası bir ödev olarak geleceğe açılır ve şimdiye dair bir müdahale gerektirir. Derrida buradan hareketle, mirasın sorunlu yönleriyle vazgeçilecek bir şey olmayıp bilakis bu mirasa eleştirel bir sorumluluk ekseninde yaklaşarak onu geleceğe açmak suretiyle adil olunabileceği üzerinde durur. Zira miras verili bir şey değildir, önümüzde duran ve gerçekleştirilmemiz gereken bir görevdir.⁴⁰ Tanrı fikrini *hayaletsi bir etki* olarak düşünmek aslında tanrı kavramının mirasına sahip çıkmanın bir boyutudur. Nitekim Derrida'nın Marx'ın mirasını bir borç, önümüzde duran bir ödev ve sorumluluk olarak düşünmekle, mirası seçip alma, eleştirme ve dönüştürme boyutuyla hayaletsizlikle ilişkilendirmesi gibi, tanrı kavramı mirasına da aynı şekilde yaklaşmak mümkündür. Tanrı kavramı bir miras olarak sorumlu olduğumuz, aynı zamanda ondan sorunlu olan yönlerinden vazgeçme kolaylığı içinde değil bilakis miras almanın sorumluluğu içinde eleştirmek, dönüştürmek ve geleceğe açarak geri gelmesine izin vermek yükümlülüğünde olduğumuz anlamında düşünülmelidir ki bu durum bir anlamda tanrı kavramının adeta bir *hayalet* gibi *musallat olmasına* işaret eder. Derrida şöyle sorar: “Sorumluluğumuz nedir ve neden bu kadar çok hayaletle ilgilidir?” Çünkü başkasıyla (ve mutlak başka olarak 'anrı'yla) olan ilişki hayalet sorunundan, olay sorunundan ve yapılması gereken sorunundan ayrı tutulamaz. Gelmekte olana açıklık, önceden tanınamayacak olaya, umudun anısına açılma, hayaletliğin konumlandığı yerdir.⁴¹ Hayaletler ayrıca yası tutulmamış ve adaletsizliğe uğramış varlıkların suretleridir. Bu yaklaşıma göre “Tanrı da öldürülmüş böylece adaletsizliğe uğramış ve yası tutulmamıştır”. Derrida, “Hayaletlerden bahsediyorsam bunu adalet adına yapıyorum” der.⁴² Bu yönüyle Tanrı'nın hayaletinden bahsetmek de Tanrı adına bir adaleti ikame etme meselesi olarak düşünülebilir. Yani bu kavramdan toptan ve bütünüyle vazgeçmek yerine sorunlu mirasına eleştirel bir sorumluluk ile yaklaşmak suretiyle onu geleceğe açmak ve taşımak anlamında bir adaleti ikame talebi olarak değerlendirilmeye de açıktır.

Dolayısıyla Derrida'nın Marksizmi kovmak değil de, ayıklayıp seçmek, eleştirmek, yanı başımızda tutmak ve geri gelmelerine izin vermek gereken, vakitsiz gelen hayaletler olarak kabul etmesi gibi,⁴³ tanrı idealini “başarısızlığı sebebiyle” yok saymak ancak onun sorunlu mirasını ayırıp seçmek, eleştirmek ve onu dönüştürerek geri gelmesine izin vermek suretiyle Tanrı'nın ruhuna-hayaletine açılmak bir görev olarak görülebilir.⁴⁴ Tanrı'nın varlığı veya yok-

40 Derrida, *Marx'ın Hayaletleri*, 91.

41 Derrida, *Marx'ın Hayaletleri*, 47-48, 87 ve 107-108.

42 Derrida, *Marx'ın Hayaletleri*, 11.

43 Derrida, *Marx'ın Hayaletleri*, 69 ve 137-138.

44 Derrida, *Marx'ın Hayaletleri*, 11 ve 154.

luğu argümanlarının karşıtlığı temelinde düşünülme- yen ve bu ayrımların ötesinde olan tanrı kavramı adeta bir hayalet gibi ne tam anlamıyla vardır ne de yoktur, ancak geçmişin mirası ile gelecek olanın açıklığı arasında salınan bir hayalettir. Dolayısıyla tanrı kavramını da bir miras olarak düşündüğümüzde, bu kavram geçmişteki “kötü mirası” nedeniyle vazgeçilmesi gereken değil bilakis sorunlu yönlerini ayıklayıp seçme ve onu geleceğe açma yönüyle önemli bir sorumluluk olarak karşımızda durur. *Tanrı'nın hayaleti* bu anlamda bir sorumluluk, bir görev olarak alacağımız bir mirası işaret eder. Ancak bu hayalet belli bir mevcudiyete indirgenemeyen ve tam anlamıyla ölümü ilan edilip yok edilemeyen ancak bu ara eşikte varolacak bir hayalettir. Bu hayalet, varlık ile yokluk veya Tanrı'nın varlığı ve yokluğu ile ilgili argümanlara sıkıştırılmayacak bir imkân sunmaktadır. Bu imkân ise ötekiyle olan ilişkiyi temele alan ve bunların gerçekleşmesi için talepte bulunan bir hayaletin çağrısıdır ve bu hayaleti ete kemiğe büründürmek, bu çağrıya olabildiğince cevap vermekle mümkündür.

Bu bağlamda Tanrı'nın bir hayalet metaforu ekseninde düşünülmesinin bize açtığı imkâna daha yakından bakabilmek için, Derrida'nın yapısöküm düşüncesini tanrı kavramı ile ilişkili bir biçimde yeni bir okumaya tâbi tutan Caputo'ya ve onun 2022 yılında yayınladığı *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination* isimli eserine dönmek gerekecektir.

b. Caputo'nun Hayalet Tanrısı

Caputo eserine başlarken, Derrida'nın hayaletlere olan inancını kutsal bir hayalet olan tanrı sorunu çerçevesinde yeniden düşündüğünü söyler.⁴⁵ “Postmodern teolojide hayaletlere inanırız”⁴⁶ diyen Caputo'nun iddiası Tanrı'nın hayalî olarak düşünülmesi gerektiğidir. Tanrı hayalet bir etkidir. Hayalet ise ne olan ne de olmayan ancak her iki durumda da göz ardı edilemeyecek bir olgudur. Hayaletler düşünmeden edemediğimiz, bir anlamda düşünceye musallat olan şeylerdir. Tanrı'nın adı da bu yönüyle bize musallat olan bir şeyin adıdır. Tanrı'yı ne düşünceden defedebiliyoruz ne de tam anlamıyla var ve yok diyebiliyoruz. Caputo'nun tanrı kavramını ateistler de dahil olmak üzere herkesin az veya çok çekinceyle yaklaştığı ve modernitenin defetmek istediği her şeyin adı olarak ifade etmesi de bu nedenledir. Dolayısıyla Tanrı'nın hayaletinden bahsetmek modernliğin ruhu içinde Tanrı'nın adını göz ardı etmek veya onunla alay etmek gibi düşünülmemelidir. Daha ziyade Tanrı'nın adı musallat olduğumuz bir şeyin adı olarak düşünülmalıdır.⁴⁷ Bu açıdan *hayaletbilim* veya *hayalet kavramı* Tanrı'ya yaklaşmanın ve onu anlamaya çalışmanın etkili bir yoludur. Caputo, “Artık ben de hayaletlere inanıyorum, ancak bu inanış yıllar önce meleklere inandığım gibi masum bir şekilde değil, Derrida'da olduğu gibi hayaletin, varlığın istikrarsızlığı ve kararsızlığının fiğürü olarak ifade edildiği şekilde inanıyorum” der.⁴⁸

45 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 1-2.

46 John D. Caputo, “Spectral Hermeneutics”, 50-51.

47 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 2-3.

48 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 1-2.

Caputo da, Derrida gibi, Tanrı'nın geleneksel söyleme uygun olarak bir öz temelinde güç ve egemenlik figürü olarak değil, bilakis spesifik bir varlığa atıfta bulunmayan zayıf ve koşulsuz bir çağrı ile ilişkili olarak düşünür. Derrida *Yasanın Gücü*'nde adaletin gerçekte var olmadığını, adaletin bir çağrı olduğunu, var olan şeyin yasa olduğunu söyler. Adaletin çağrısını güçlendirmek, yasaları adil hale getirmekle mümkündür. Bu yönüyle adalet koşulsuz bir çağrıdır ve egemenliği yoktur. Caputo ise adalet yerine tanrı kavramını koyarak Derrida'nın adalete dair düşüncelerini yeniden okur. Caputo'ya göre Tanrı spesifik bir varlık olarak yoktur. Tanrı bir çağrıdır. Tanrı'nın çağrısını güçlendirmek veya Tanrı'yı var kılmak, dünyayı Tanrı'nın istediği bir yer haline getirmekle mümkündür. Tanrı ancak Tanrı'nın çağrısı yaşamlarımızda yer bulduğu ölçüde var olacaktır. Tanrı'nın çağrısı zayıf bir çağrıdır, bu çağrıyı güçlendirmek ise bizim elimizdedir.⁴⁹ Böylelikle Caputo, Tanrı'nın adını güçlü bir varlıktan ziyade bir çağrının zayıf gücü ile ilişkili bir biçimde düşünerek Tanrı hakkında yeni bir kavrayışın yolunu açar.⁵⁰

Kuşkusuz *Tanrı'nın zayıflaması* insana da önemli sorumluluklar yükleyecektir. Caputo bu nedenle Tanrı'nın zayıflığının bizim ona güç vermemize bağlı olduğunu söyleyerek, Tanrı'nın adını, yerine getirmemiz gereken bir sözün adı olarak sunar. Yani her şeye kadir olan bir tanrı anlayışı yerini, zayıf ve hayaletsi bir çağrıya bırakmıştır ve bu durum da bizim tarafımızdan bir güç gösterisi gerektirecektir.⁵¹ Çünkü hayaletler ısrar eder ancak var olan bizizdir. Hayaletler çağırır ancak yanıt vermesi gereken bizizdir. Hayaletler bize gelir çünkü yardım edebilecek tek kişi bizizdir. Hayaletlerin taleplerini yerine getirebilmesi için bize ihtiyaçları vardır. Bu yönüyle Tanrı'nın ismi, cevabı olmamız gereken çağrının adıdır. Yanıt olmazsa çağrı yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Eş deyişle Tanrı'nın gerçek ölümü, çağrıyı görmezden gelmek, hayaletin sona ermesine izin vermektir. Zira çağrının tek tanığı yanıtıdır. Hayaletler bizden gerçeği gerçeğe dönüştürmemizi bekliyorlar. Buradaki gerçek kavramı ise modern felsefenin, kafamızın içindeki önermelerin dünyadaki nesnelere benzeşmesi anlamına gelmemektedir. Bunun yerine hakikat, *facere veritatem*, yani hayatlarımızı bir hakikat eserine dönüştürmek anlamına gelir. Caputo, M. Eckhart'ın "Tanrı'nın bize ihtiyacı olduğu" söyleminde bunu ifade etmeye çalıştığını, Pavlus'un, "Mesih'in bedeninde eksik olanı doldurmamız gerekir" dediğinde de aynı şekilde bu noktaya işaret ettiğini söyler. Ona göre, Tanrı'nın bizim tanrı olmamıza ihtiyacı var ve bizim de insan olmamız için Tanrı'ya ihtiyacımız var. Tanrı bizim çağrıya verdiğimiz cevapta var olur; yani eylemlerimiz, Tanrı'nın adının dünyada sahip olduğu *etkileri* oluşturur. Çağrının bedensiz hayaletliği, etten ve kemikten oluşan dünyada vücut bulmalıdır. Çağrı bir yanıt haline gelmelidir. Bu da hakikatin eylemsel yönüdür.⁵²

49 John D. Caputo, "Tanrı ve Adalet", 32.

50 John D. Caputo, *The Weakness of God; A Theology of the Event*, 28.

51 Caputo, "A Short Précis of The Weakness of God and The Insistence of God", 115.

52 Caputo, *In Search of Radical Theology*, 70-71.

Tanrı'nın hayaletliği, dünyanın vaadi içinde kaybolup varoluşu insanlara bırakmaktır. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre, Tanrı insanların kendisine karşı olan borçlarını takip eden ilahi bir muhasebeci değildir. Tanrı, sonlu maddi sorunlara sonsuz ve maddi olmayan bir çözüm değildir. Tanrı, *çözümü* olmamız gereken bir sorundur. Tanrı *cevap* değil, cevabı olmamız gereken sorudur. Caputo için Tanrı gerekli bir varlık değil, düşündürücü bir olasılıktır. Tanrı, ısrarı varoluşa dönüştürmemiz için bize yapılan bir hayalettir, bir çağrıdır, bir yakarıştır, bir öğüttür. Hiçbir şey, maddi olmayan bir alemde ikamet eden, maddi olmayan bir varlık olarak *şeyleştirme*ten daha derin bir şekilde Tanrı'yı saptıramaz.⁵³ Nitekim Caputo, insanı edimden alıkoyan bir tanrı anlayışının anlamsızlığını vurgulamak için şu ifadeleri kullanır:

Eğer Tanrı tsunamileri kıyıya ulaşmadan durdurabilen, kanseri tedavi edebilen, mazlumların yardımına koşabilen, her şeye gücü yeten bir süper varlık değilse Tanrı ne işe yarar? İhtiyaç duyduğumuz anlarda bize yardım edemiyorsa, dualarımıza cevap veremiyorsa Tanrı ne işe yarar? Gerçekten ihtiyacımız olan şey var oluşken Tanrı'nın yokluğunun ne anlamı olabilir? Eğer Tanrı dostlarını ödüllendirmiyor ve düşmanlarını cezalandırmıyorsa Tanrı'nın ne faydası var? Tanrı dediğimiz bir fail varlık değilse ve hiçbir şey yapmıyorsa ne işe yarayabilir? Dolayısıyla Tanrı'nın adı bizi kurtarmaya gelecek bir süper kahramanın, aşırı varoluş ve faillik gücüyle şişmiş süper bir varlığın adı değildir. Bir üstün varlık tarafından kurtarılmayı ve ödüllendirilmeyi beklemek kadar aksiyonu ve edimi aşındıran, edimi yok eden ve hayatı çarpıtan başka hiçbir şey yoktur. Tanrı'nın hayaletliği, dünyanın vaadi içinde kaybolup varoluşu bize bırakmaktır. Tanrı insanların kendisine karşı olan borçları takip eden ilahi bir muhasebeci değildir. *Çözümü* olmamız gereken bir sorundur. Tanrı Varlık değil düşündürücü bir olasılıktır. Hiçbir şey, maddi olmayan bir alemde ikamet eden, ebedi olduğu için uzun bir hafızaya sahip olan, ilahi düzene hizmet edenleri ve ona zarar verenleri unutmayan, sonsuz, maddi olmayan bir varlık olarak *şeyleştirme*ten daha derin bir şekilde Tanrı'yı saptıramaz ve Tanrı'ya daha fazla zarar veremez.⁵⁴

Caputo Tanrı'dan ziyade insana yüklenen bu sorumluluk durumunu, hayaletlerin muhallat olarak ısrar etmesi durumuyla da ilişkilendirir. O, *The Insistence of God* adlı eserinde bu meseleyi ele alarak "Tanrı'nın adı, dünyayı ziyaret eden ısrarlı bir çağrının veya ricanın adıdır ve Tanrı'nın var olup olmaması, bizim bu ısrara direnmemize veya yardım etmemize bağlıdır" der.⁵⁵ Tanrı'nın ısrarı, Tanrı'nın var olmakta ısrar etmesi anlamına gelir. Tanrı ısrarlı bir iddia ya da kışkırtmadır, oysa var olma işi bize kalmıştır. Burada varoluş, karşılık vermek, Tanrı adına çağrılan şeyi bir eyleme dönüştürme sorumluluğunu üstlenmek anlamına gelir. Caputo, Tanrı'nın ısrarını Tanrı'nın var olmakta ısrar etmesi olarak düşünür ve

53 Caputo, *In Search of Radical Theology*, 71-72

54 Caputo, *In Search of Radical Theology*, 71-72.

55 John D. Caputo *The Insistence of God; A Theology of Perhaps*, 25-27.

bunu da dua meselesi ile ilişkili bir biçimde okur. Zira dua, Tanrı'nın ısrarının varoluşu aradığı yoldur. Burada ifade edilmek istenen şey, Tanrı'nın duasını Tanrı'nın varolmakta ısrarı olduğudur. İnsanın duası ise Tanrı'nın çağrısına verilen yanittir. Caputo'ya göre Tanrı'nın dua etmesi, bizden onu memnun etmemiz için ricada bulunmasıdır; “Sizden rica ediyorum işimi yapın, çünkü ben kendim yapamam. Sizin aracılığınızla işlerimi yapabilirim”, demektir. Tanrı'nın ısrarı bir dua ise o halde Tanrı'nın çağrısına karşılık vermek insanın görevidir. İnsan, tabiri caizse, Tanrı'nın zayıflığı sebebiyle kendi yapamadığı için onun işlerini yapmakla yükümlüdür.⁵⁶ Bu Tanrı'nın güvencesizliğidir ve zaten dua da güvencesizler içindir. Tanrı'ya yapamadığımız bir şey için dua ediliyorsa eğer, o halde Tanrı da kendisi yapamadığı bir şeyi bizim yapmamız için dua eder. Dünyayı Tanrı'nın istediği bir hale getirmeyi Tanrı değil biz yapabiliriz. Çünkü Tanrı *zayıf bir varlık* olduğu için bunu gerçekleştiremez. Adaleti ve mazlumların haksızlığa uğramamasını isteriz. Ama bunları yapacak olan ötelede bulunan aşkın bir varlık değil bizleriz. Bu yönüyle Tanrı'nın ısrarı (Tanrı'nın varolmakta ısrarı) Tanrı'nın zayıflığının kaçınılmaz yoldaşdır. Tanrı'nın hayaletliği de bu bağlamda, Tanrı'nın adının varlıktan ziyade bir çağrının, bir varoluş çağrısının, bir ısrarın, bir ricanın, bir davetin adı olduğu anlamına gelir.⁵⁷

Kuşkusuz burada çağrıyı yapanın kim olduğundan nasıl emin olacağımız konusu da tartışmaya açılır. Caputo, “Tanrı'nın çağrısı derken kafamızın içinde sesler duymaktan bahsetmiyorum. Zira eğer çağrıyı yapanı bilseydik ve onu tespit edebilseydik, çağrıyı yapanın yetkisi devreye girecek ve biz de kurtulacaktık” ifadelerini kullanır.⁵⁸ Caputo Tanrı'yı bu açıdan *anonim* olarak adlandırır. Anonim olan, gerçekte var olmayan bir hayalet gibi bizi rahatsız eder.⁵⁹ O halde bu Tanrı kendini gizleyen ve geleceğe açıklığı ile öne çıkan bir Tanrı'dır. Peki gelecek Tanrı nasıldır? Bu Tanrı tarihin direksiyonundaki emin el olarak değil, geleceğin vaadi olarak anlaşılmalıdır. Bu Tanrı, eski filozofların *zorunlu varlığı* değil, gelecek filozofların ve ilahiyatçıların *olası varlığı*dır. “Böylesi bir olasılık ve gelecek Tanrı'nın dünyayla ne alakası var” denilecek olursa, Caputo bu alakanın umutla ilişkili olduğunu söyler. Tanrı'nın adı bir umudun vekili veya sembolüdür. Tanrı adı umuda verilen bir lakaptır. Gelecek her zaman daha iyidir; öyle olduğu için değil, umudumuz olduğu için. Tanrı adı, arzunun ötesinde bir arzuyla arzuladığımız bir şeyin sembolüdür. Bu bir şeye duyulan arzu değil, daha ziyade geleceğe ve onun daha iyi olabileceğine dair bir arzudur.⁶⁰ Böylesi bir açıklık ise, bizleri edime sevk eden, daha iyisini aramaya, yorumlamaya ve yolda olmaya yönlendirmesi açısından önem arz eder. Aksi takdirde geleceği kapatan mutlak hakikatin veya Tanrı'nın ne olduğunu bildiğimiz bir ön varsayım ile edime geçmek mümkün olmazdı.

56 Caputoya göre teoloji de zaten gelecek için dua etme meselesidir. Dua etmek ise doğru ya da yanlış bir önermeyi dile getirmek olmayıp edim ile ilişkilidir.

57 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 262-263.

58 Caputo, *Hermeneutics; Facts and Interpretation in the Age of Information*, 310-313.

59 John D. Caputo, “God And Anonymity: Prolegomena To An Ankhoral Religion”, 10.

60 Caputo, *Hermeneutics; Facts and Interpretation in the Age of Information*, 319-320.

Caputo her ne kadar, sınırlı bir anlamda, ontoteolojinin tanrısının ve özellikle de her şeye gücü yeten tanrı kavramının eleştirisi anlamında *Tanrı'nın ölümünden* bahsediyor olsa da nihai anlamda *Tanrı'nın ölümünden* bahsetmenin aslında *arzunun ölümü* ve *olumlanmanın ölümünden* bahsetmek olacağını düşünür. Başka bir deyişle ontoteolojinin putlarını elbette eleştirmeliyiz, Tanrı'nın belirli bir ölümünü sonsuza dek uygulamalıyız, ancak her zaman bu daha açık uçlu bir anlaşmanın parçası olarak yapılmalıdır.⁶¹ Ona göre Tanrı'yı tasdik ve arzunun nesnesi olarak düşünmek daha üretken ve verimlidir. O zaman soru bir tanrının var olup olmadığı değil, arzunun olup olmadığı sorusu ile ilişkili düşünülecektir. Tanrı sevdiğimiz, arzuladığımız ve onayladığımız şeyin adıdır ve asıl soru şudur: Neyi arzuluyorum? Dolayısıyla *Tanrı'nın ölümü* pek faydasını görebileceğimiz bir kavram değildir.⁶² Tanrı'nın varolması bizi anlam, arzu, sevgi, olumlama açısından teyakkuza tutar ve bunların anlamlı olmasını sağlar. Bu nedenle Tanrı'nın ölümü arzunun, sevginin ve olumlamanın ölümüdür. Tanrı bu yönüyle anlam veren, geleceğin açıklığında eyleme geçmemiz için bizi harekete geçiren gücün adıdır.

Tanrı aklın veya inancın ışığında görülen bir varlık değil, ışığın kendisidir, Tanrı aradığımız başka bir şey (varlık) değil, arayışın gücüdür.⁶³ Bu açıdan ilahi olanı mükemmellik ve ölümsüzlük terimleriyle düşünmek yerine, Tanrı'nın aksiyolojik terimlerle yeniden tasavvur edilmesi gerekir. Tanrı'nın adı, koşulsuz olan bir şeyin adıdır ama koşulsuz olan ontolojik olarak değil, aksiyolojik olarak kavranmalıdır. Tanrı mükemmel ve ölümsüz olarak değil, varlığın koşulsuz değeri olarak, ölümlü olmasına rağmen değil, tam olarak onun sayesinde koşulsuz olarak onaylanmaya değer olarak düşünülmelidir. Çünkü ölümlü olmak, bir hayatın değerini yok etmez bilakis onu daha da değerli kılar. Ontolojik sonluluk, aksiyolojik değerini koşuludur.⁶⁴

Tanrı davetsiz bir yabancıнын kapımızı çalması gibi bizi ziyaret eder ve musallat olur. Tanrı'nın adı, insani bir yansıma olmaktan ziyade, bir rahatsızlığa, bir davete, bir yabancıнын ziyaretine yanıt olarak, ne olduğu bilinmeyen bir çağrıya yanıt olarak ortaya çıkar.⁶⁵ O halde başkasının "Neredesin" çağrısı karşısında "*Me voici*" (işte buradayım) cevabı bize başkasının "yüz"ünden seslenen Tanrı'nın ricasına verilen yanıttır.⁶⁶ Bu ise Levinasçı anlamda *Tanrı'nın izi olarak ötekinin yüzünü*⁶⁷ ıskalamama anlamında etik ve sorumlu bir ilişki kurma yönüyle önemlidir. Zaten Caputo'nun *Tanrı* ve *öteki* hakkındaki düşüncelerinin merkezinde din ile yükümlülük arasındaki yakın ilişki yatmaktadır. Her ikisinde de tekil birey ile tekil öteki arasında bir bağ vardır. Din, evrenselinden daha yüksek bir tekilliğe bağlıdır. Din,

61 John D. Caputo, "The Power of the Powerless; Dialogue with John D. Caputo", 147.

62 Caputo, "The Power of the Powerless; Dialogue with John D. Caputo", 147-148.

63 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 190-191.

64 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 320.

65 John D. Caputo, "Hospitality and the Trouble with God", 83-85.

66 Caputo, "God And Anonymity: Prolegomena To An Ankhoral Religion", 15.

67 Emmanuel Levinas, *Sonsuz Tanıklık*, 272.

*re-ligare*dir, yani var olan bireyin Mutlak'la birebir bağı, Mutlak'la mutlak ilişkisi anlamına gelir. *Re-ligare* aynı zamanda *ob-ligare*dir, mutlak bağıdır, yükümlülüktür ama evrenselin garantör olduğu bir zemine sahip değildir. Din yükümlülüğü yansıttığı gibi yükümlülük de dini yansıtır. Hem yükümlülükte hem de dinde *güç* çağrının gücüdür, çağırının ontolojik (metafiziksel) statüsünün gücü değildir. Dolayısıyla hem yükümlülükte hem de dinde egemenlik olmadan ve var olmadan, kuvvet olmadan ve güç olmadan koşulsuz bir şey meydana gelir ki onun tek gücü güçsüz ama koşulsuz bir çağrı oluşudur. Dolayısıyla Caputo'nun amacı ötekine olan yükümlülük açısından *egemenliği olmayan* bir Tanrı tasavvur etme çabası olarak görülebilir. Yükümlülük olan ilişki *öteki*yle kurduğumuz din ilişkisiyle aynıdır. Tanrı'nın mutlak olarak başkasının adı olması için yer tutucu olması yeterlidir. Dolayısıyla din kişinin başkasının taleplerine karşı *aşırı duyarlılığından* -yükümlülükten- abartılı bir şekilde bahsetmenin bir ifadesidir.⁶⁸

Caputo'ya göre din, dünyada Tanrı'yı var etmek, başımıza gelenlere kendimizi layık kılmak demektir. Bizler bu olayın görevlileriyiz, dünyaya ona hizmet etmek, yanıt vermek ve gerçekleştirmek için gönderildik. Ancak bu olay, her olay gibi, işleri düzeltme gücüne sahip birine veya bir şeye indirgenemez. Daha ziyade, üzerimizde hak iddia eden, koşulsuz olarak bize seslenen, ancak ne karasal bir ordunun ne silah cephaneliğinin ne de göksel bir metafizik güç üssünün faydası olmaksızın, bize hak iddia eden bir gücün çağrısı veya ricası biçimini alır.⁶⁹ Şüphesiz Caputo, dinlerin gerçekliğini topyekûn reddetmez. Ona göre dinler metafiziksel, genel geçer, evrensel bir gerçeklik değil, tarihselliklerinden ve olumsuzluklarından arındırılmaması gereken şeylerdir. Onun hedefi, hayatlarımızda Tanrı'yı nasıl var kılacağımızla ilgilidir. Bu da aslında dinin edimsel yönüne vurgu yapan ve şeyleri geleceğe açık tutmanın önemine ve bu geleceğe açıklığın ise bizi eyleme sevk etme yönüne vurgu yapan bir imkâna sahiptir. Dolayısıyla din dünyada Tanrı'yı var etmek demekse, bu bir anlamda eylemlerimiz ve alacağımız sorumluluklar sayesinde dünyayı Tanrı'nın isteyeceği bir hale getirmektir. Caputo'nun yapmaya çalıştığı şey, güçlü bir teolojinin yerine Tanrı'nın zayıflığını, yoksullara ve muhtaçlara hizmet etme yönündeki etik sorumluluk-zorunluluk ile birleştiren bir zayıflık teolojisi sunmaktır.⁷⁰

Gelinen noktada, Caputo Tanrı'nın ölümünü değilse bile, en azından Tanrı'nın adının ölümlülüğünü ya da tarihsel olumsuzluğu kabul eder gözükmektedir. "Tanrı var mı?" sorusuna ise, Schelling'e atıfla, "Henüz bilmiyoruz" der. Bu epistemolojik bir belirsizlik değil ontolojik bir belirsizliktir: Henüz gerçekleşmemiştir ve nasıl olacağını tahmin edemeyiz. Bunu yalnızca tarih gösterecek, tarih ise henüz bitmemiştir. Bu nedenle tanrı sorusunu sormanın doğru yolu, Tanrı'nın olup olmayacağını sormaktır ve bu tarihe bağlıdır, tarih de bize bağlıdır, yani edimlerimize bağlıdır.⁷¹

68 Christopher Ben Simpson, *Religion, Metaphysics, and the Postmodern*, 19-20.

69 Caputo, "Spectral Hermeneutics on the Weakness of God and the Theology of the Event", 64-65.

70 Jeffrey W. Robbins "Introduction", 15-16.

71 Caputo, "Phenomenology, Theology, Theopoetics: Dare to Think, Dare to Hope, Dare to Pray"

Kuşkusuz hayal gücümüz artık geçmişte olduğu gibi din, sanat ve felsefeyle değil, yeni teknolojilerle de şekillenmektedir.⁷² Bu kapsamda sonuca varmadan dikkat çekmek istediğimiz bir diğer nokta, Caputo'nun teknolojinin bugün geldiği yer itibarıyla tanrı kavrayışımıza da önemli oranda etki edeceğini düşünmesidir. Ona göre teknolojinin hayatlarımıza olan derin nüfuzu artık büyük ötekinin (Tanrı'nın) büyük veri haline gelmesine yol açmıştır (*the big other is the big data*).⁷³ Caputo'ya göre teoloji ve felsefe insanlığın en radikal düşüncesini gerçekleştirdiği iki alandır. Ancak bugün teoloji ve felsefe şimdiki kadar hayal bile edilemeyen türden hayaletlerle karşı karşıya kalmaktadır;⁷⁴ ruh-beden, sonsuzluk-zaman, vahiy-akıl, tanrı-dünya gibi güvenegeldikleri klasik ayrımlarla işlevlerini sürdüremezler. Bu durum ise Tanrı'nın adını ve kutsal saydığımız her şeyi derin bir kafa karışıklığına, kaosa ve belki de kutsal bir anarşiye sokma riskini de taşır.⁷⁵ Yukarıda bahsedildiği üzere eğer Tanrı'nın varlığı insana bağlıysa ya da Tanrı'nın hayaletleri çağrısına insan cevap verecekse, insanın olmadığı bir yerde Tanrı'nın varlığı da riske mi girecektir? Bu noktada Caputo'ya göre Tanrı'nın bir geleceği olup olmadığını sormaya cesaret etmeliyiz, çünkü bugün kendisini *insan sonrası* olarak adlandıran bir ayaklanmanın ortasındayızdır ki bu da tanrı isminin kaderinin insanla ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir.⁷⁶ Caputo tanrı sözcüğünü kullanacak bir bedene ihtiyacımız olabileceğine vurgu yaparak, "Eğer biyolojik olmayı bırakırsak, aynı zamanda teolojik olmayı da bırakırız, yani *Tanrı* ve *insan* yoldaşlardır, biri olmadan diğeri asla bulunamaz" tespitinde bulunur.⁷⁷

Ayrıca Caputo, Derrida'nın, yeni teknolojiler sayesinde geleceğin hayaletlere ait olacağı yönündeki hipotezinin doğru olduğunu vurgulayarak sanal gerçeklik dünyasında, gerçek gibi görünen ve duyulan simülasyonların, hayaletleri (spektral) etkilerin dünyasında yaşadığımızı ifade eder. Caputo, "Bu hayaletleri etkiler aynı zamanda teolojinin de hayaletleridir" der. Şimdiki kadar içinde yaşamımızı sürdürdüğümüz ufuklar, modern öncesi Tanrı'nın yarattığına bizi inandırdığı değişmeyen tür, modernitede aklın sağlam yapıları olduğuna bizi inandırdığı kategoriler tablosu (doğum ve üreme, yaşlanma ve ölüm, beden ve zihin, canlı ve cansız, doğa ve kültür, maddi ve tinsel) istikrarsızlaşmakta ve temelden sorgulanmaktadır.⁷⁸ Zira bizimle konuşan elektronik makineler, siberetik organizmalar ve post-insanlar vardır ve bunların hiçbiri Adem ve Havva'dan doğmamıştır ve kimse tarafından kurtarılmaya da ihtiyaç duymamaktadır. Ayrıca gelişen teknolojilerden sonra eski bir arzu olarak melekler gibi yaşamayı mı arzu etmekteyiz?⁷⁹ Yani insanlar hem bilgiyi depolayan her şeyi bilen süper zekâ, ölümsüzlük, anında seyahat ve iletişim kurabilme hem de cinsiyetsiz, Âdem-Havva'dan

72 Caputo, *Hermeneutics; Facts and Interpretation in the Age of Information*, 248.

73 Caputo, *Hermeneutics; Facts and Interpretation in the Age of Information*, 269.

74 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 13.

75 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 302.

76 Caputo, *Phenomenology*, "Theology, Theopoetics: Dare to Think, Dare to Hope, Dare to Pray"

77 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 341.

78 Caputo, *Hakikat*, 214-215.

79 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 278 ve 297.

doğmayan, cennet-cehennem gibi kategorilere ait olmayacak bir tür olmaya çalışmaktadır. Bu konular teoloji ve felsefenin karşı karşıya kaldığı insan sonrası hayaletlerdir. Caputo, bugün bilgi teknolojisinin hayaletlerin, siber ruhların gücünü büyük oranda arttırdığını söyler. İşin daha da ilginç orta çağ teolojisinde önemli bir yer edinen *angelology* yani *melekbilimi* ile çağdaş bilgi teknolojisinin arasındaki izi sürer. Orta çağ *melekbiliminden* sanal gerçekliğe uzanan bu serüven arasındaki ilişkiye bakacak olursak, melekler ilk anlık mesaj ileti sistemi işlevi görürler. Bu tesadüf gibi görünse de önemli bir bağlantıdır. Bulutların (clouds) üzerinde süzülen melekler ile bir bilgi depolama biçimi olarak (*i*)*cloud* arasındaki bağlantı zemininde, bugün giderek küçülen bir mikroçipte ne kadar bilgi depolanabileceğini soruyoruz. Diğer yandan bilgi teknolojisinin hayaletlerin, siber ruhların gücünü büyük oranda arttırdığını, bir şeyin fiziksel varlığının önemsiz olduğu ancak işlevinin önemli görüldüğü sanal bir gerçeklik dünyasına kaptırdığını söyler.⁸⁰ Kuşkusuz bu durum akla şunu getirmektedir: Tanrı'nın fiziksel varlığının veya bunu kanıtlama ve reddetmenin bir anlamı yoktur, önemli olan tanrı kavramının işlevselliği, insana arzulama, edime geçme için motivasyon gücünü vermesi bağlamında düşünülmelidir. Nitekim Tanrı'nın mevcut bir varlıktan ziyade edimi gerektiren hayaletsi bir çağrı olarak yeniden tasavvur edilmesi de bu bağlamda düşünülmelidir. Bu nedenle Caputo haklı olarak "İnsan-sonrası bir çağda insanlık ve Tanrı ne anlama gelecek?" diye sorar.⁸¹ Elbette Tanrı hakkındaki söylemimiz tarihsel olarak olumsal bir dildir ve kim bilir belki bir gün artık bu dile sahip olmayacağız. Belki dil kendini başka bir şeye dönüştürecektir. Belki de gelecekte, bizim şimdi geçmişteki bazı meselelere küçümsemeyle baktığımız gibi post-insanlar tanrı kavramına olan bu ilgimize küçümsemeyle bakacaklar. Tanrı'nın adı geçmişin kutsal bir hayaleti olarak mı adlandırılacak?⁸² Henüz bilmiyoruz ancak şurası kesindir ki *ölümünün* ardından Tanrı'nın *geri dönüş* yaptığı görülüyor. Caputo bu nedenle Tanrı'nın adının bizi bir süreliğine de olsa yalnız bırakmayacağını ve Tanrı'nın bize musallat olacağını ifade eder ve ekler: "Bu bir *hauntoloji*, *musallat olma* meselesidir ancak cenezecilerin işi değildir, çünkü Tanrı henüz tam anlamıyla ölmemiştir."⁸³

Sonuç

Tanrı kavramını miadı dolmuş bir kavram olarak değil, devralınan bir miras ve mirasın sorumluluğu ile bir görev zemininde düşünmek, bu kavramı geleceğe açmak yönüyle şüphesiz önemli bir sonuçtur. *Tanrı'nın ölümünü* ilan eden bir atmosferden ziyade onu yeniden hayatımıza dahil ederek hatta hayatımızın merkezine yerleştirerek kutsallık fikrine yönelme dikkate alınması gereken bir kaygının ifadesidir ancak böylesi bir tanrı kavramının şimdiye kadar kabuledilegelen egemen bir tanrı kavrayışından uzak olduğu da açıktır. Bu kapsamda

80 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 2 ve 13.

81 Caputo, *Hakikat*, 212-213.

82 Caputo, *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, 15.

83 Caputo, "The Power of the Powerless; Dialogue with John D. Caputo", 145.

Tanrı'nın bir *hayalet olarak* düşünülmesi bize ne kazandıracak ne kaybettirecektir? Tanrı'yı hayalet metaforu ekseninde düşünmenin avantajları ve dezavantajları nelerdir? Öncelikle Tanrı'nın hayaletleri bir etki olarak düşünülmesinin önemine ve sunduğu imkânlarla dair bir değerlendirme akabinde böylesi bir tanrı kavrayışının ne gibi soru ve sorunlara gebe olduğunu ifade etmeye çalışacağım.

Caputo'nun hayalet Tanrısı bizi edime sevk eden içsel bir anlayış veya varsayım olarak görülebilir. Bu yönüyle Tanrı dünyayı deneyimlememizin bir koşuludur. Tanrı artık mevcut bir varlık olarak gökyüzünde, ötelede varolan ve imkânsız mümkün kılan bir varlık değil, bilakis bize çağrıda bulunan bir hayalettir ve biz de bu hayaletleri çağrıya ne kadar cevap verirsek hayaletleri o kadar ete kemiğe büründürmüş olacağız. Kuşkusuz burada mesele sadece hayaletlere inanıp inanmamak değildir. Mesele hayaletleri ve onun çağrısının etik bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmasıdır. Ötekiden sorumlu olduğumuz ve musallat olan bir ötekine olan cevabımız ve sorumluluğumuzla ilişkilidir. Bu kapsamda düşünülduğünde Tanrı'nın mutlak öteki olarak hayaletleri bahsetmek aslında Tanrı'ya yönelik etik bir zorunluluğu da gündeme getirir. Bu ise onun çağrısına cevap vermekle ve bundan sorumlu olmakla ilgilidir. Tanrı'nın çağrısına verdiğimiz cevap, mutlak öteki olarak Tanrı'nın hayaletleri verdiğimiz cevaptır. Tanrı'ya ve onun çağrısına verdiğimiz cevap aslında bizi de dönüştürme yoluyla kendi gücümüzün farkına vardığımız bir âna tekabül eder. Eş deyişle Tanrı geleceği dönüştürme umudunun bir adı olarak görülür. Buna göre Tanrı'nın adı, *Tanrı* sözcüğünün atıf yaptığı bir varlığın adı değil bir edimin adı haline gelmiştir ve bu edim de insana ait olarak insanın edimlerinde açığa çıkan bir tanrı kavrayışına tekabül etmektedir.

Caputo'nun bu tarz bir tanrı tasavvurunun insanın Tanrı'ya inanma ihtiyacına da bir anlamda cevap vereceğini düşünür. Nitekim o klasik tanrı kavrayışlarının ve bu minvalde din felsefesinin Tanrı'nın varlığı lehine ve aleyhine yürütülen argüman savaşlarının küçük bir endüstri olduğunu söyleyerek bunların ihtiyaç içindeki bir ruhu kurtarmadığını ve kurtarmayacağını düşünmektedir. Bu yönüyle Tanrı'nın hayaletleri bir etki olarak düşünülmesi veya Tanrı'nın hayaletleri bir çağrı olarak yaşamlarımızda nasıl makes bulacağına yönelik bu kaygı, Tanrı'nın epistemolojik, ontolojik ve kozmolojik argümanlarla kanıtlanması amacına matuf olmayıp, bilakis Tanrı'ya inanmamızın hayatımızda nasıl bir değişim ve dönüşüme alan ve imkân açacağı üzerine odaklanan ve bu yönüyle tanrı kavramını geleceğe açan bir yapıya sahiptir. Teoloji sadece Tanrı'yı tanımlamak için değil aynı zamanda Tanrı'yla olan ilişkimizi şekillendirmek geliştirmek için de yapılır. Kuşkusuz durum bu ise, o halde teoloji soyut bir bilgi konusu değil, edime dayalı bir varoluş çağrısı ve talebi olarak da anlaşılabilir ve bu yönüyle önemlidir. Böylesi bir varoluş çağrısı ise Tanrı'ya daha çok benzeme adına yaşamımızı dönüştürmenin de bir biçimidir. Bir diğer önemli yönü ise aslında kendimizin ve kendi gücümüzün (yani şeyleri dönüştürme, hayaletleri çağrıya ete kemiğe büründürme ve Tanrı'nın taleplerini yerine getirme kudretine sahip olan insan anlamında) farkına varmanın önemine vurgu yapar. Bu bir yandan kendini bilme ile Tanrı'yı bilme arasındaki yakın ilişkiyi de göstermektedir. Dolayısıyla Tanrı'yı bilmediğimizde kendimizi bilmeyiz; kendimizden

yabancılaşmışızdır çünkü Tanrı'dan yabancılaşmışızdır. Tanrı'yı tanıdığımızda, başka bir şeyi bilmeyiz; sadece kendimizi biliriz ve kendimizden hareketle Tanrı'yı biliriz.

Şüphesiz Caputo'nun hayaletbiliminin amacı, gerçeğe ulaşma konusunda moralsiz bir şüpheciliği veya umutsuzluğu teşvik etmek olmayıp aksine şevkli bir hakikat arayışını harekete geçirmeye matuftur. Bu aynı zamanda Tanrı'ya dair inançlarımızın ve kavrayışlarımızın olumsuzluğunu, sınırlarını ve miras aldığımız geleneklerin revize edilebilirliğini ima eder. Böylesi bir kabul ise devraldığımız mirası bozan, engelleyen bir durumdan ziyade yorumlamanın açıklığında güçlendirici olduğu bile düşünülebilir. Aksi takdirde önem verdiğimiz kavram ve kavrayışların katılma ve gelecek açısından yok olma riskiyle karşı karşıya olacağı düşünülebilir. Nitekim Caputo'nun ifade ettiği, gelişen teknolojiler karşısında tanrı kavramının karşı karşıya kaldığı yok olma riskini bu minvalde okuyabiliriz. Eş deyişle Tanrı'nın yeniden ölümü gündeme gelebilir. Bu yönüyle Tanrı'nın bir ana isim, aşkın bir gösteren, gösterenlerin oyununu durduran bir varlık olarak tasavvur edilmeyip bilakis zayıflık, hayaletsilik ekseninde insana edimde bulunma şansı veren bir olasılık olarak düşünülmesi, Tanrı'nın da oyunda kalmasını sağlayan bir yer tutucu işlevi olduğu yönüyle kavramın katılarak yok olma tehlikesine de bir ön alma olarak düşünülebilir.

Kuşkusuz Tanrı'ya dair insani alımlama çabaları antropomorfizme düşmekten kolay kolay sakınamayacaktır. Dolayısıyla Tanrı'nın hayalet bir etki olarak düşünülmesi de bu antropomorfik alımlamanın farklı bir versiyonu olarak görülebilir. Jean Luc Nancy bir röportajında, Tanrı'nın ortadan kaybolmasının Tanrı'nın ölümünden ziyade bizim putperest tanrı anlayışlarımızla ilgisi olduğunu ifade etmişti. Bu ise, Tanrı'nın ölümünün Tanrı'nın kendisini değil, bizim tanrı anlayışımızın öldüğü gerçeğini dile getirmektedir.⁸⁴ Kuşkusuz buradan çıkan sonuç Tanrı hakkında ileri sürdüğümüz her iddia, teori veya önerinin bir antropomorfizm ve dolayısıyla bir putperestliğe yol açacağıdır. Zira ifade edildiği üzere filozoflar, putların taş ve ağaçtan oluştuğu kadar kavramlar ve sözcüklerden de oluştuğunu göz ardı etmemelidirler.⁸⁵ Dolayısıyla Tanrı'nın kutsal bir hayalet olarak düşünülmesi edime dönük önemli bir kaygının sonucu olsa da tanrı kavramında ortaya çıkması muhtemel yanlış kavrayışların da olabileceği ihtimali üzerinden yürütülebilir. Fakat bizce Caputo'nun tanrı kavrayışındaki önemli nokta ve dikkat çekilmesi gereken şey, onun zaten kendi tanrı anlayışının yapısöküme uğratılabilir olduğunu kabul etmesi ve bu yönüyle onu geleceğe açık kılmasıdır. Yani Tanrı hakkında mutlak ve kesin bir sonuca ulaşmak mümkün değildir, çünkü henüz bilmiyoruz. Bu ise burada sunulan kavrayışların da yapıbozuma uğratılabilir olduğunu kabul edilebilirliğini açısından düşünmeye önemli bir açıklık sunmaktadır. Kuşkusuz tanrı kavramının içsel bir kanaat olarak kabul edilip bizi edimden alıkoymaması sebebiyle bir varsayım dolayısıyla bir kurgu olarak düşünülmesi önemlidir ancak kurguların ve varsayımların bir noktadan sonra tatmin edici gücü de zayıflama riskiyle karşı karşıyadır. Novalis'in dediği gibi her yerde mutlağı ararız ancak bulup bulabileceğimiz şeyler sonlu şeylerdir.⁸⁶

84 Jean Luc Nancy, "The Death of the Death of God: Dialouque with J. Luc Nancy", 177.

85 William Desmond, "Maybe, Maybe Not: Richard Kearney and God", 65.

86 Eagleton, *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, 131.

Şüphesiz Caputo teizmin bir eleştirisini yapmakla birlikte buradaki eleştiri doğrudan Tanrı'nın değil, Tanrı'nın adının kullanılma biçiminin bir eleştirisi olarak da görülebilir. Fakat böylesi bir Tanrı, tanrı kavramına uygun düşmekte midir sorusu önemini korumaya devam eder. Böylesi bir tanrı kavrayışı edimsele dönük boyutu açısından önem arz etse de imani meseleler söz konusu olduğunda tanrı kavramının belirlenemezlik, zayıflık ve hayaletleri bir çağrı olarak varlık ve yokluk kategorilerine dahil edilemeyen bir anlayış ekseninde ele alınması inananlar açısından işlevsel olmaktan ziyade bir soruna dönüşme riskiyle karşı karşıyadır. Zira Tanrı'ya veya inanca dair meselelerde bir aciliyet durumu vardır ve bunların belirsiz kalması kabul edilemezdir.

Gelinen noktada olumlu ve olumsuz özellikleri birlikte düşünüldüğünde her ne kadar dinin veya *Tanrı'nın ölümü-kovuluşu* ilan ediliyor olsa da bunun aslında tam bir ölüm veya yok oluş değil örtülü bir yolla hayatta kalma olduğunu da söyleyebiliriz. Tanrı tam olarak ölmemiş fakat insanlığa sırtını dönmüştür, bunun nedeni insanın Tanrı'nın çağrısına cevap vermemesi olarak da görülebilir. Bu noktada belki de düşünülmesi gereken şey, Tanrı'nın ister bir hayalet olarak ele alınsın isterse dinlerin sunduğu şekliyle egemen bir güç ve en yüksek varlık kategorisi olarak düşünölsün, Tanrı'nın çağrısına ne kadar cevap verdiğimiz, onun direktiflerini hayatımıza ne oranda yerleştirdiğimiz sorusudur. Eğer hayaletler yanlış giden bir şeyler olduğunu haber vermek ve adalet talep etmek için geliyorsa, zamanın çığırından çıkması (*the time is out of joint*) hayaletlerin gelişine ortam hazırlıyorsa ve insan doğumundan itibaren haksızlık ve adaletsizliği onarmak için bir sorumluluk üstlenmek zorundaysa o halde Tanrı'nın hayaletleri çağrısı karşısında insanın kendi sorumluluğunu ne kadar üstlendiği sorusu hâlâ bizi huzursuz eden, tabiri caizse bize musallat olmaya devam eden ve edecek olan bir sorudur.

Bu açıdan hayaletlerin çağrısına cevap verenler nasıl tanımlanmalıdır, onlar gerçek din-darlar ve Tanrı'yı gerçekten sevenler midir? Örneğin, dünyanın dört bir yanında inanç, ulus, devlet vb. ortaklıklar olmaksızın başkasının acısını duyan ve onun hayaletleri çağrısı karşısında cevap verenler, hayaletleri çağrısını dikkate alanlar, gerçek anlamda Tanrı'nın hayaletleri çağrısını da duyanlardır diyebilir miyiz? Eğer Caputo'nun dediği gibi Tanrı (ister zayıf olarak ister güçlü olarak tasavvur edilsin) Tanrı'nın taleplerini-duasını-ısrarını yani yapılması gerekeni insanın aracılığı ile yapıyorsa, bu sorumluluğu alanlar hayaletleri çağrısına cevap verenlerdir diyebilir miyiz? Tanrı'nın hayaletleri çağrısı başka hayaletleri adalet talebi aracılığı ile duyulduğunda nasıl bir mukabele görecektir? Haksız bir şekilde öldürölmüş, yası tutulmamış, gömölmesi gerektiği gibi yapılmamış bedenleri hayaletleri musallat olduğunda, yanlış giden şeyleri doğrulanması, hakkının verilmesi için geri dönen hayaletleri çağrısına kimler cevap verip "İşte buradayım (*me voici*)" demektedir? Dünyada savaşlar, soykırımlar, haksızlıklar sonucunda ölen, yası bile tutulamayan bu hayaletleri sorumluluğunu kim alacaktır? Herkes kendinden olan (kendi dini, ulusu ve mezhebinden olan) hayaletleri çağrısına mı cevap verecek yoksa adaletsizliğe uğramış bir ölünen-hayaletleri çağrısı evrensel bir şekilde mi makes bulacaktır? Kuşkusuz sorumluluk sadece ölmüş olanlara karşı değil

henüz doğmamış olanlara karşı da bir sorumluluktur. Bu açıdan bir anı (geçmiş) ile bir vaat (gelecek) arasındaki alanda yaşamak suretiyle hayaletin çağrısını duymaya ve ona cevap vermeye çalışıyoruz. O halde din dediğimiz olgu Derrida'nın dediği gibi eğer bir yanıtı, bu yanıtı verenler terimin geniş anlamıyla gerçek dindarlar olarak adlandırılabilir.

Hayaletler bir adalet talebi ile geri geliyorsa eğer, burada da Tanrı'nın bir hayalet olarak düşünülmesi bu mirastan hemen vazgeçmeme olarak hem Tanrı adına bir adalet talebi olarak hem de zamanın çığırından çıkması sonucu başkaları için bir adalet talep etmesi olarak düşünülebilir. Bu da Tanrı'nın zayıf bir güce dönüşerek adaleti ikame talebini insana yüklemesi bağlamında dinin edime dönük yönünü öne çıkaran boyutuyla düşünülmelidir. Her halükârda hayaletler bizi rahatsız etmeye gelmekte ve bizi harekete geçmeye çağırmaktadır. Bütün bu soru ve sorunlar hayaletlerin çağrısını duymak isteyenler için kulak kesilmesi gereken meselelerdir.

Kaynakça

- Buse Peter & Statt, Andrew. "Introduction: a Future for Haunting" *Ghosts: Deconstruction, Psychoanalysis, History* içinde, editörler Peter Buse ve Andrew Statts, 1-23. UK: Palgrave Macmillan, 1999.
- Caputo, John D. "Spectral Hermeneutics on the Weakness of God and the Theology of the Event" *After the Death of God* içinde, editör Jeffrey W. Robbins, 47-85. New York: Columbia University Press, 2007.
- . "Derrida and the Trace of Religions, *A Companion to Derrida* içinde, editör Zeynep Direk ve Leonard Lawlor, 464-479. UK: Wiley Blackwell, 2014.
- . "God And Anonymity: Prolegomena To An Ankhoral Religion", *A Passion for the Impossible* içinde, editör Mark Dooley, 1-20. US: State University of New York Press, 2003.
- . "Hospitality and the Trouble with God", *Phenomenologies of the Stranger; Between Hostility and Hospitality* içinde, editörler Richard Kearney ve Kascha Semonovitch, 83-97. New York: Fordham University Press, 2011.
- . "Phenomenology, "Theology, Theopoetics: Dare to Think, Dare to Hope, Dare to Pray", Yayınlanmamış Sempozyum konuşması, Simon Silverman Phenomenology.
- . "Tanrı ve Adalet", *Adaletin Hayaletleri; Çağdaş Düşünürlerle Söyleşiler* içinde, derleyen Sema Cevirici Atilla, 31-55. Ankara: Fol, 2024.
- . "The Power of the Powerless; Dialogue with John D. Caputo", *After the Death of God*, içinde, editör Jeffrey W. Robbins, 114-162. New York: Columbia University Press, 2007.
- . *Hakikat; Postmodern Çağda Bilgelik Arayışı*, çeviren Recep Yılmaz, İstanbul: Kapı Yayınları, 2022.
- . *Hermeneutics; Facts and Interpretation in the Age of Information*, UK: Penguin Books. 2018.
- . *In Search of Radical Theology; Expositions, Explorations, Exhortations*, USA: Fordham University Press, 2020.
- . *Specters of God; An Anatomy of the Apophatic Imagination*, US: Indiana University Press, 2022.
- . *The Folly of God; A Theology of the Unconditional*, US: Polebridge Press, 2016.
- . *The Insistence of God; A Theology of Perhaps*, USA: Indiana University Press, 2013.
- . *The Weakness of God; A Theology of the Event*, USA: Indiana University Press, 2006.
- Davis, Colin. *Haunted Subjects; Deconstruction, Psychoanalysis and the Return of the Dead*, UK: Palgrave Macmillan, 2007.
- Derrida, Jacques 'The Science Of Ghosts'- Derrida In 'Ghost Dance' <https://www.youtube.com/watch?v=0nmu3uwqzBI&t=71s>, 01.09.2024.
- . "Epoché and Faith: An Interview with Jacques Derrida" *Derrida and Religion: Other Testament* içinde, editörler Yvonne Sherwood ve Kevin Hart, 27-52. London-New York: Routledge, 2005.
- . "Faith and Knowledge; The Two Sources of "Religion" at the Limits of Reason Alone" *Acts of Religion* içinde, editör Gil Anidjar, 40-101. New York-London: Routledge, 2002.
- . "The Becoming Possible of the Impossible: An Interview with Jacques Derrida" *A Passion for the Impossible* içinde, editör Mark Dooley, 21-33. US: State University of New York Press, 2003.
- . *Marksın Hayaletleri*, çeviren Alp Tümertekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007.
- Desmond, William, "Maybe, Maybe Not: Richard Kearney and God" *After God: Richard Kearney and the Religious Turn in Continental Philosophy* içinde, editör John Panteleimon Manoussakis, 55-76. New York: Fordham University Press, 2006.
- Eagleton, Terry. *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, çeviren Selin Dingiloğlu, İstanbul: Yordam Kitap, 2014.
- Häggglund, Martin. "Derrida's Radical Atheism", *A Companion to Derrida* içinde, editörler Zeynep Direk ve Leonard Lawlor, 166-178. UK: Wiley Blackwell, 2014.

- Kearney, Richard. "Enabling God", *After God: Richard Kearney and the Religious Turn in Continental Philosophy* içinde, editör John Panteleimon Manoussakis, 39-54. New York: Fordham University Presss, 2006.
- . *Anatheism; Returning to God After God*, Columbia University Press, New York, 2011.
- Kochhar-Lindgren, Gray. *TechnoLogics; Ghosts, the Incalculable and the Suspension of Animation*, US: State University of New York Press, 2005.
- Levinas, Emmanuel. *Sonsuza Tanıklık*, çevirenler Medar Atıcı vd., Haz. Zeynep Direk-Erdem Gökyaran, İstanbul: Metis Yayınları, 2003.
- Luc Nancy, Jean. "The Death of the Death of God: Dialouque with J. Luc Nancy", *Reimagining The Sacred Richard Kearney Debates God* içinde, editörler Richard Kearney and Jens Zimmermann, New York: Columbia University Press, 2016.
- Robbins, Jeffrey W. "Introduction" *After the Death of God* içinde, editör Jeffrey W. Robbins, 1-26. New York: Columbia University Press, 2007.
- Simpson, Christopher Ben. *Religion, Metaphysics, and the Postmodern*, US: Indiana University Press 2009.
- Vattimo, Gianni. "İzin İzi", *Din*, çevirenler Durdu Kundakçı ve Mehmet Emin Özcan, 77-90. Ankara: Dost Yayınları, 2011.